KAHRAMANMARAŞ İLİNDE AYAKKABI YAPIMI

Shoemaking In The City Of Kahramanmaraş

La manufacture de chaussures dans la ville de Kahramanmaraş

Öğr. Gör. Dr. Melda ÖZDEMİR*
Prof. Dr. Nuran KAYABAŞI**

ÖZET

Binlerce yıldır insanların en temel ihtiyaçlarından birini gidermenin aracı olan ayakkabı yapımı, bugün bir el sanatı dalı olarak Kahramanmaraştaki ustalarca halen sürdürülmektedir. Bu araştırmada da birbirinden güzel ve değerli ürünler üreten ve her aşaması el emeği ile yapılan Kahramanmaraştaki ayakkabıların, hammaddesi, ürün yapım tekniği, kullanılan araçlar ve üretilen ürün çeşitleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler
Deri, Ayakkabı, El Sanatları, Ayakkabı Yapımı

ABSTRACT

Shoemaking, a means of satisfying one of the basic needs of human beings for thousands of years, is still carried on as a handcraft by craftsmen in Kahramanmaraş. In this study, the raw materials, production techniques, and tools employed in the production of various shoe types in Kahramanmaraş, where shoes are still produced with great manual effort, have been examined.

Key Words
Leather, Shoe, Handcrafts, Shoemaking

1.Giriş

İnsanlar ihtiyaçlarını karşılamak ve gelir elde etmek amacıyla uğraşmaktadırlar. El sanatlarında hammadde olarak lif, toprak, ağaç, cam, deri v.b. gibi malzemeler kullanılmaktadır. Bunlardan deri, yüzyıllardır el sanatları çerçevesinde değerlendirilen önemli bir hammadde olmuştur.

Türk Dericilik zanaatı, Orta Asya'da doğmuş, Anadolu Selçukluları Döneminde örgütlenerek gelişmiş ve Osmanlı İmparatorluğu Döneminde işlenmiş deri ve deri ürünlerini kalitede zirveye ulaştırmıştır. Ahilik teşkilatı Osmanlı İmparatorluğunda Loncaya dönüşmüş ve 15-18.yüzyıllar arasında etkili olmuştur. Ancak 19.yüzyıl ortalarında büyük ekonomik krizin sonucunda dericilik alanında gerileme başlamıştır. Dericilik, 19.yüzyılın başlarında babadan oğula geçen ve lonca karakterini koruyan bir iş kolu olarak devam ederken , zamanla zanaatın sanayiye dönüşmesi, ileri teknoloji ve rekabet koşulları gibi nedenlerle olumsuz yönde etkilenmiştir.

Geçmişte Anadolunun hemen her bölgesinde yapılan saraçlık, semercilik, kavaflık v.b. gibi deri işleri, bugün yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu deri işlerinden biri de Türk kültürünün unutulmaya yüz tutmuş ve birçok bölgelerde de yapımı terk edilmiş olan ayakkabıcılıktır. Anadolu'da ortak yapım

* Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi Dekoratif Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı
** Ankara Üniversitesi Ev Ekonomisi Yüksek Okulu El Sanatları Bölümü

özellikleri gösteren ayakkabıcılık, bugün artık pekçok yerde makinalaşmaya yenik düşmüş ve kaybolmuştur. El yapımı ayakkabı üretimi günümüzde birkaç ilde az sayıda sanatkar ile devam etmektedir. Bu illerimizden biri de Akadeniz bölgesinde yer alan Kahramanmaraş ilidir. İl, Kuzey'de Sivas, Kuzeydoğu'da Malatya, Doğu'da Adıyaman Güneydoğu'da ise Gaziantep İlleriyle çevrilidir. İl Maraş dağının güney eteğinde ve maraş ovası kenarında ovaya doğru düzleşen eğimli bir zemin üzerinde kurulmuştur.

Kahramanmaraş ili geçmişten günümüze bakırcılık, ağaç oymacılığı, oya, sim-sırma işlemeciliği gibi geleneksel el sanatlarını , Türk mutfağı ve yöresel kıyafetleri yaşatmaya çalışması ile tanınan önemli turizm beldelerimizdendir.

Kahramanmaraşta ayakkabı yapımının tarihi Selçuklulardan Osmanlılara kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. 1800lü yıllarda Maraş'ta köşker esnafının bir teşkilatı olduğu ve teşkilatın toplantılarına da Ahi Evren toplantısı dendiği bilinmektedir. Bu toplantılarda ayakkabıcı esnafı hakkında çeşitli kararlar alınmakta ve kaliteli, düzgün mal üretilmesi için yasalar bulunduğu açıklanmaktadır (Yalgın 1940:19).

Günümüzde imalatı tek olan Kahramanmaraş ayakkabıları 1800'lü yıllarda köşker diye adlandırdığımız ayakkabı yapım ustalarından Salman Kopar, ondan sonrada oğlu Mehmet Kopar, 1944 yılında Mehmet oğlu Allaatin Kopar, 1975 yılında Allaatin oğlu Hüseyin Kopar, 1998 yılında Allaatin oğlu Mehmet Kopar ve 2000 yılında Hüseyin oğlu Fatih Kopara dedelerinden bu yana gelen sanatı yaşatmaya çalışmaktadırlar. Şu anda ise Allaatin Koparla oğulları Hüseyin ve Mehmet Kopar bu aile mesleğini devam ettirmektedir.

Bu çalışmada Kahramanmaraş ilinde üretimi devam eden ayakkabıcılıkta kullanılan hammadde, araç ve gereçler, yapım teknikleri gibi özellikler belirlenmiş ve yemeni, saray yemenisi, edik, kelik, karadağ çarığı, postal v.b. gibi ürün çeşitleri açıklanmıştır.

2. Ayakkabı Yapımında Kullanılan Araç ve Gereçler

Tezgah: Ceviz ağacından yapılmış yuvarlak bir kütük parçasıdır. Yaklaşık 80 cm. çapında, 60-70cm. yüksekliktedir. Buna üç kısa ayak takılmıştır. Tezgahın önünde alçak bir iskemleye oturan ayakkabıcı işlerinin çoğunu tezgah üzerinde yapar (Özergin 1974:7087).

Muşta: Deri dövmek, gön ve kayışları düzeltmek derileri taban astarına yapıştırmak ve tabanı parlatmak için kullanılan bir alettir. Demirden yapılan 8-10cm. boyunda üstü avuca sığacak büyüklükte, küre şeklinde ve kürenin altındaki bir girintiden sonra gittikçe genişleyen bir huni biçimindedir (Güzelbey 1963:79).

Keski: Boyu 15 cm. olan ucu yassılaşmış, keskin yarım ay biçiminde bir bıçaktır. Bıçağın sivrilen üst tarafında bir sap konmuştur. Bütün biçki işleri bu aletle yapılır (Yalgın 1940:13).

Kalıp: Ayakkabıların ölçülerine göre değişik boyutlarda yapılmış kunduracı kalıplarından çok daha basit ucu sivri, sert ve sağlam ağaçtan yapılmış kalıplardır. Bunlar yapılacak pabucun içinde tıpkı kundura kalıbı gibi yerleştirildikten sonra dikilir (Yalgın 1940:13).

Biz: Tüm Anadolu'da kullanılan ucu sivri saplı bir iğnenin adıdır. İnce ve kalın olmak üzere iki çeşidi bulunur. Sap ağaçtan ve iğnesi çeliktendir. Boyu

15cm. civarında olur. Biz'in sivri ucu ile yol açılır ve sonra oradan iplik geçirilir (Özergin 1974:7084).

Şanağacı: Şanağacı yalnız postal ve çizme imalinde kullanılır. Uzunluğu 82cm.dir. Kalınlığı baldırı andırır şekilde yapılmış bir kalıptır (Yalgın 1940: 13).

Köşker İğnesi: Yorgan iğnesi kalınlığında 8-10 cm. uzunluğunda elastikti, ucu küt tel gibi bir alettir (Güzelbey 1963:89).

Dönder ağacı: Bu ağaç 50 cm. boyunda 5 cm. kalınlığında bir ağaçtır. Yemeni

ve pabuçlar ters olarak dikildikten sonra dönder ağacı vasıtasıyla yüzüne çevrildikten sonra kalıba girer.

Şantahtası: 5 cm kalınlığında 40x30cm. bir tahta parçasıdır. Ayakkabıcılıkta bu tahtayı kucağına koyan ustalar dizlerinde işlenmesi gereken işleri yaparlar.

Kuskal ve Çubuk: Bunlarda bir çeşit kalıptır. Çizme ve ayakkabıların yüzlerini gerginleştirme ve kırıntısız bir hale getirmek için bu kalıp kullanılır.

Levger: Tahtadan yapılmış bir bıçağın ismidir. Ucu sivri olan bu bıçak ayakkabının dikiş yerlerini ütüleme işinde kullanılır.

Makat Ağacı: Bu alet, çevirme, ütü ve gönleri parlatmak için kullanılan yuvarlak bir değnek biçimindedir. Bunun üstüne de bir kayış sarılır, bu kayış sarıldığı zaman makat dizlerin altına konur ve içine konmuş kalıplı ayakkabı dizlerin üzerine getirildikten sonra kayışa sarılır, ayakkabı bir mengenede sıkıştırılmış gibi dizlerin üzerinde rahatça çalışmayı sağlar.

Ökçe Demiri: Çekecek ve kerata adı verilen bu demirler iki taraflı ve bir taraflı olmak üzere iki kısımdır. Boyutları 28-30cm. olan ökçe demiri ayakkabıcıların ökçelerinin muntazam çıkmasına yardımcı olur (Yalgın 1940:19).

Endaze: Yemenilerin numaralarına göre gön, yüzlük sahtiyan ve meşinler kesilip hazırlanarak üzere ince mukavva veya kayışlardan yapılmış modellerdir (Güzelbey 1963:89).

Örs: L biçiminde iri bir demirin, kalınca bir ağaç kütüğüne baş aşağı çakılması ile yapılmış yardımcı bir tezgahtır.

Mermer: Bilinen mermerden düzenli kesilmiş bir parçadır. Dört köşe olup 20x 25cm.boyutlarında ve 2-3 cm. kalınlığındadır. Bunun üzerinde deri veya kösele yayılarak, iç tıraşı yapılır.

Teber: Sapı yuvarlak ve kesici kısmı çelikten, 12-17 cm boyunda şimşir ağacından yapılmış bir alettir. Deri ve köseleyi tıraş etmek için kullanılır (Özergin 1974:7087).

Deriler: Gön: Tabaklanmış sığır ve manda derisinden elde edilir. Sahtiyan; tabaklanmış keçi derisidir. Meşin; tabaklanmış koyun derisidir.

İplik: Pamuk ipliğinin elde bükülmesi sonucu elde edilir.

Mum: Bal mumudur. Mum, ipliğin gön ve kayışlara kolayca geçmesini sağlar ve ipin çürümesini engeller.

Çiriş: Yemeninin yüzündeki sahtiyan ile iç kısmındaki meşin sızı ile birbirlerine dikildikten sonra kalan kısmını yapıştırmaya yarar.

Kil: Topraktan elde edilir. Suda ıslatılarak çamur haline getirildikten sonra ayakkabının taban astarındaki bezleri birbirine yapıştırmaya yarar (Güzelbey 1963:79).

Kök Boya: Toprak ve ağaç köklerinden elde edilen boyalardır. Siyah bo-

ya; topraktan imal edilir, kırmızı boya ; Nar yaprağı ve koyun kanının kurutulmuş karışımıdır. Portakal boya ; Nar ağacı kök ve yapraklarından elde edilir. Sarı boya ; Ceviz ağacı ve yaprağından elde edilir. Yeşil boya ; zeytin kökü ve tuzdan imal edilir. Mor ve mavi boya; deniz kumu, cam boncuk hammaddesinden elde edilir.

3. Hammadde Temini ve Üretimi

Ürünlerin tabanı camız ve manda köselesi olup, yüz kısmı dana ve inek derisidir. Taban astarı koyun derisi kenar kıyı ve biyeleri keçi derisidir. Deri üretiminde tamamen doğal maddeler kullanılır. Palamut ağacının yaprağı derinin üzerindeki kılları döker, ekşi ağacının yaprak ve dalları değirmende dövülüp su dolu havuza boşaltılır. Deriler içine atılır ve 15-30 gün suda bekletilir. Bu sürede derinin içindeki öz yumuşatılmıştır. Deri sudan çıkartılıp sıcak yağlarla yüz kısmı yağlanır. Yağlama işleminde yün parçası kullanılır.

4. Ürün Yapım Aşamaları

4.1. Derilerin Elde İşlenmesi ve Hazırlanması

Deriler işlenmeden önce, halen dediğimiz havuzlarda iki gün suda bekletilir. Daha sonra kireçle odun küllü karıştırılmış havuz içinde 20 - 30 gün kadar bekletilir.

Havuzdan çıkartılan deriler, mermer veya ağaç kütük üzerinde iskefe dediğimiz bıçaklarla kılları sıyrılır.

Kılları sıyrılan deriler 3 gün suda yıkanır. Daha sonra güvercin veya köpek dışkısı, haden denilen havuzda deriler bir gece bekletilir. Ertesi gün yıkanır ve bir havuzda sıcak su ile teteri ve palamut karıştırılır ve deriler içine atılır. İki gün aynı suda bekletilir. Yine ağaç kütük üzerine atılarak eti kazınır ve yine havuzda 2 gün bekletilir. Daha sonra deriler serilip kurutulur. Kurutulan deriler, hayvansal yağları eriterek (sığırın iç yağı) sıcak bir şekilde yağlanıp bir gece suda bekletilir. Ertesi gün ayak ile çiğnenerek yumuşatılır ve tekrar kurutulur. Daha sonra tahta ya da mermer üzerinde fırçalayarak parlatılır ve ayakkabı imalatına hazır hale gelir.

Fotoğraf 1: Havuzda bekletilen deriler

Fotoğraf 2: Bıçaklarla kılları sıyrılmış ve ağaç kütüğe asılmış deriler

Fotoğraf 3: Mermer üzerinde parlatılan deri parçası

4.2. Boyama ve Dikiş İşlemleri

4.2.1. Boyama İşlemi: Boyama kök ve toprak boyadır. Deri kuru iken boya kaynatılır. Sıvı hale getirilir. Ilık bir halde keçe ile derinin üzerine sürülen birinci kat kuruduktan sonra ikinci kat sürülür. Boyama işlemi bittikten sonra deri tekrar yıkanır ve çarık, yemeni, terlik v.b. gibi ayakkabılar kesime hazır hale getirilir.

4.2.2. Dikiş İşlemi: İplikler halis pamuktan elde üretilir. Bu ipler balmumu ile mumlanır su ve çürümeye karşı dayanıklı hale getirilir. Taban astarı ile taban gönü arasında bulunan yapıştırıcı madde (kil ve çiriş) toprak ve ağaç kökünün toz halinde karışım ile elde edilir, tamamen doğaldır.

4.3. Ürün Yapım Tekniği

Tabaklanarak hazırlanan ve kök boya ile istenilen renkte boyanan deriler bizle açılan deliklerden ters dikişle birleştirilmektedir. İşlemlerde kesinlikle yapıştırıcı kullanılmaz, tüm ürünler doğaldır. Dikiş işlemi bittikten sonra levgerle ters-yüz edilir ve tahta kalıplara geçirilir.

Kalıbın şeklini alana kadar muşta ile dövülür. Sonra ayakkabı kalıbı ile birlikte gölgelik bir yerde kurumaya bırakılır. Çarık birkaç gün kalıpta kaldıktan sonra çıkarılır. Çarık kalıpta iken üzerine yağ sürülür ki deri yumuşak kalsın ve ayağı sıkmasın.Deriyi süslemek için ince keçi derisinden kesilen şeritlerle çalışılır. Bu şeritlerle derinin yüzeyi nakış gibi işlenir. Deri şeritlere "kıyılık" denmektedir.

4.4. Ürün Çeşitleri:

Ürünlerin tamamı aynı teknikle yapılmaktadır. Ancak bazı ayakkabı modelleri konçlu, konçsuz, aralıklı, bunu kalkık v.b. gibi biçimlere sahiptir. Bunlar Osmanlı postalı, kelik, edik, yemeni, Tokalı Osmanlı yemenisi, çarık v.b. gibi modellerdir.

Çarık: Tek parça derinin topuğu kapatacak şekilde ayağa sarılması ve üst kısmından sırımlarla bağlanmasıyla oluşan, yumuşak deriden yapılan pabuçtur. olanlarına çedik (Çoruhlu 1995; 30).

Fotoğraf : 4 Örgülü Çarık

Fotoğraf : 5 Tokalı Çarık

Fotoğraf : 6 Arnavut çarığı

Çedik: / Çedik / Edik / Edük / : Eskiden kadınların mest gibi giydikleri sarı sahtiyan olan kısa bol konçlu iç ayakkabısıdır. Daha çok mest yerine giyilen ve içi, dışı desenlerle süslü ayakkabı (Koyunlu 1986; 29).

Edik: / Edük / Çedik : Mest ya da bir iç ayakkabı ile birlikte giyilen sokak ayakkabısı çeşididir. Konçsuz ve ökçesiz bir ayakkabıdır. Burnu sivri ve hafif havaya kalkıktır (Çoruhlu 1995; 30).

Yemeni: Kısa kenarlı, kırmızı, sarı, siyah v.b. renkte sahtiyandan (keçi derisi) yapılan yüzyıllar boyunca asker ve halk tarafından giyilmiş, ince ökçeli ve üstü kapalı, bir ayakkabı çeşididir (Koçu 1962; 246).

Fotoğraf : 7 Fatih yemenisi

Fotoğraf: 8 Kelik

Fotoğraf : 9 Edik

Fotoğraf : 10 Osmanlı Postalı

Fotoğraf 11: Kahramanmaraş'ta Çarık ve yemeni ustası Mehmet Kopar

Sonuç:

Anadolu Uygarlıklarından bu yana Anadolu İnsanının ayağını koruyan çarık, yemeni ve postal v.b. gibi ayakkabı türleri ve ayakkabıcılık mesleği Selçuklu ve Osmanlı döneminde gelişen loncalık sistemi sayesinde, günümüze kadar kuşaktan kuşağa bilgi aktarımı ile devam etmiştir. Ancak Türk kültüründe önemli bir yeri olan bu sanat dalı bugün unutulmaya yüz tutmuş bir durumdadır. Kahramanmaraş ilinde de önceleri yaygın bir meslek kolu olarak fonksiyonunu sürdürmüş, ancak 1980 yılından itibaren hazır ayakkabıların giyiminin artışı ile kişi zevk ve beğenilerinin bunu etkilemesi sonucu makineleşmeye yenik düşmüştür.

Günümüzde tamamen geleneksel bir anlayışla babadan oğla öğretme yoluyla aktarılarak devam ettirilen bu meslek dalı iki-üç sanatkarla sürdürülmektedir. Son dönemde sevindirici bir gelişme gerçekleşmiş ve Kahramanmaraş'ta bu sanat dalını sürdüren Kopar Ailesi yurt içinde Kültür Bakanlığına bağılı Hediyelik ve Turistlik Eşya mağazalarına, yurt dışında ise Harry Potter filmlerinde kullanılan çarıkları üreterek, çarıkların yurt içi ve yurt dışında pek çok insanın dikkatini çekmeyi başarmıştır.

Temennimiz bu sanatın yaşatılması için gereken çabanın sarf edilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılmasıdır. Bu yaşatma çabasında, gerek halk eğitim merkezinde, gerekse üniversitelerin bünyesindeki El Sanatları programlarında, ustalardan eğitici olarak yararlanılabilmelidir. Ayrıca, devlet kredisi yoluyla bu meslek alanı teşvik edilmeli ve desteklenmelidir.

KAYNAKLAR

Çoruhlu, Tülin, 1995, "Eski Ayakkabılar", " İlgi Dergisi", 81; 29-31.

Güzelbey, Cahit, 1963, " Gaziantep'te Köşkerlik ve Yemeni", " Gaziantep Kültürü", 64; 78-83.

Koçu, R.Ekrem, 1962. Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü. Ankara, Sümerbank yayınları, 255s.,

Koyunlu, Alpaslan, 1986, "Kaybolan El Sanatlarından Deri ve Dericilik", "Arkeoloji ve Sanat Dergisi", (34-35); 26-31.

Özergin, M. Kemal, 1974, "Çankırı'da Ayakkabıcılık", "Türk Folklor Araştırmaları", 15; 7085-7088.

Yalgın, Alirıza, 1940, "Maraş Pabuçları" "İçel Dergisi", 28; 13-19.